

ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ: ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਨਫ਼ ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਰੁਮਾਂਟਿਕਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸ਼ਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਹੀ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਇਹ ਇਸ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੈਦ ਵੀ ਰਹੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੁਦਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਵੇ। ਨਾਰੀ ਸਿਰਜਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ : ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਾਵ ਦੀ ਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਨਾਰੀ ਨਿੱਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪਹੁੰਚ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਨੇਕ ਪਹਿਲੂ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰੈਡੀਕਲ ਨਾਰੀਵਾਦ ਕਿਸੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੱਧਾ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਮਨ, ਮਰਦ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਹੰਢਣਸਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾ ਤਾਂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਮਰਦ ਵਿਰੋਧੀ ਸਗੋਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

ਦੰਪਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਵਾਅ ਵੀ ਨਾ ਲੰਘੇ,

ਪਤੀ ਜੇਕਰ ਫੁੱਲ ਤਾਂ ਮਹਿਕ ਹੈ ਨਾਰ ਹਵਾ।²

ਡਾ. ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ,
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ
ਵਿਭਾਗ,
ਏ.ਐੱਸ.ਕਾਲਜ,ਖੰਨਾ।
+919877153618

ਪਰ ਸ਼ਾਇਰਾ ਮਰਦ ਦੀ ਕਬਜ਼ਾਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਜੇਗਿੰਦਰ ਨੂਰਮੀਤ ਅਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਜ਼ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੱਬਤ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਮਰਦ ਫਿਰ ਵੀ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਔਰਤ, ਔਰਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੋਵੇ।

ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਮ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਕਾਬਜ਼,

ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਹੋਂਦ ਮੇਰੀ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਹਬੀ ਸਮਝੇ? ³

ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਔਰਤ ਜਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ,

ਓਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਰੋਅਬ ਜਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ⁴

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦੀ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ/ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਔਰਤ ਨੂੰ ਲਘੂ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸੰਕੇਤਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਔਰਤ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵੰਗਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਰਦਾਵੀਂ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਿਰਜਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ : ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕੋਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਪੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ। ਸ਼ਾਇਰਾਤ ਇਸ ਹਾਲਤ

ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਿੰਤਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ :-

ਹਰ ਗਲੀ ਹਰ ਮੋੜ 'ਤੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ,
ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ, ਬੇਈਮਾਨੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਪਸਾਰਾ ਵੇਖ ਲੈ।⁵

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਰਾਤ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਫੈਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਿਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਰ, ਗ਼ਰੀਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਜਵਾਨੀ, ਐਨੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਹੈ
ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਦੇਖੋ ਨੇ ।⁶

ਸ਼ਾਇਰਾਤ ਜਿੱਥੇ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਦਾਜ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਰਾ ਜੇਗਿੰਦਰ ਨੂਰਮੀਤ ਬਲਾਤਕਾਰ ਪੀੜਤ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਸਹਿ ਪੀੜ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀ ਜਬਰ ਜਨਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀ ਹਤਿਆਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ:

ਹਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਜਿਸਤੋਂ ਤੁਰ ਰਿਹਾ, ਉਸਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵੇਖੋ;
ਉਹ ਮਰੀਆਂ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ, ਦਹੇਜੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਜਲੀਆਂ ।⁷

“ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਇਸ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਗਲੋਬਲ-ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਮੁਲਕ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ‘ਇਕ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ’ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸਾਂਝ ਦਿਖਾ ਕੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਡੀ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਿਕ ਹਿਤ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਣ।”⁸ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ

ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਤ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਗਲੇਬਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰਾ ਗੁਰਚਰਨ ਕੌਰ ਕੇਚਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਰਾਹੀਂ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਾਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਰਸਾਇਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸ਼ਾਇਰਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਜੰਗਲ ਹੁਣ ਤਾਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਉਗਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ ।

ਹਰੇ-ਭਰੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਮਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ ।⁹

ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ : ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਮਸਲਿਆਂ ਜਾਂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਚੋਣ ਮੈਨੀਫ਼ੈਸਟੋ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿਦਕ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:-

ਇਹ ਬਣ ਕੇ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੇ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਆਪਣੀ ਕਰਦੇ ਨੇ,

ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਅੱਜ ਕਲ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ?¹⁰

ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਕਾਬਿਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ-ਕੰਡੇ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਆਪਣੀ ਸਵਾਰਥ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣੇ ਬਿਖਰਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਸਾਡੇ

ਜੇ ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਲਈ ਜੰਗਲ ਹੀ ਸਾਰਾ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿੰਦੇ |¹¹

ਉਹਨਾਂ ਬਹਿ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਰੁੱਖ ਚੀਰਨ ਦਾ ;

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗ ਕੀ ਸੀ ਬੀਤੀ ਚੱਲੇ ਆਰੇ ਕੋਣ ਵੇਹੰਦਾ ਹੈ |¹²

ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ : ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਵਾਹਕ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਦੰਗੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾ-ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂਪੁਣੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ, ਇਕਮੁੱਠ ਹੋਣ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਅਖ਼ਾਉਤੀ ਠੇਕੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਕੋਝੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ। ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰਿਕ ਸਾਂਝ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ :

ਮੈਂ ਦੇਵਾਂਗੀ ਈਦ ਮੁਬਾਰਕ ਤੂੰ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਆਵੀਂ,

ਈਦ ਦੀਵਾਲੀ ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਆਉ ਮਨਾਈਏ ਫਿਰ |¹³

ਜਾਤ, ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਦਰਕਿਨਾਰ,

ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ |¹⁴

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਕਾਲੇ ਦਿਨ, ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨ, ਅੱਤਵਾਦੀ ਦੌਰ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਅਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਵਿਕਰਾਲ ਦੌਰ ਨੇਵੇਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਝੱਲਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਚੇਤਾ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਲਈ ਖ਼ੋਫ਼ਨਾਕ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਾਬਰੀ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਗੋਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ਤੀ ਵੰਗਾਰਾਂ ਤੇ ਤਬਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਿਆਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮਾਨਵੀ ਚਰਿਤਰ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰੂ ਸਵਾਲ, ਭਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਨੰਗੇ ਨਾਚ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਫਿਰਕੂ

ਹਨੇਰੀਆਂ ਝੁਲਾਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈਆਂ।¹⁵ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਪਿਛੇਕੜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਸਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਇਰੀ ਰੁਦਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਖੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:

ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛ ਨਾ ਹਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ, ਇਹ ਸਫ਼ਾ ਹੈ ਸੁਰਖ ਕਿਤਾਬ ਦਾ,

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੇਟਿਆਂ 'ਚ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ ਉਤਰ ਗਈ।¹⁶

ਜੰਗ ਅਤੇ ਅਮਨ ਹਰ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਜੰਗ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਮਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਵੱਡੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਨ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸੰਸਾਰ ਅਮਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :

ਜੰਗ ਅੰਦਰ ਹੈ ਕਦੇ, ਬਾਹਰ ਕਦੇ, ਇਓਂ ਆਦਮੀ

ਲੜਦਾ ਲੜਦਾ ਆਪ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਕਰਬਲਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।¹⁷

ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ : ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਾਏ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਧਾ ਉੱਪਰ ਕਲਮ ਆਜ਼ਮਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਨਫ਼ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਤੇ ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਤਾਸੀਰ ਜਨਮ, ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਵੇਗਾਂ, ਅਹਿਸਾਸਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ,

ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨੀ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜੇ ਹਰ ਬਾਲ ਮਨ ਦੀ ਕੋਰੀ ਤਖ਼ਤੀ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮੂਹ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਬਹੁਤ ਹੰਢਣਸਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉੱਭਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁸

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅੰਦਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਸਲੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਉਪਰੰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਵਿਖੰਡਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਪਹਿਲੂ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੋਰਵਾਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਮੂਲ-ਚੂਲ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਪੀੜ ਦੀ ਆਰੀ ਜਿਵੇਂ, ਮਾਂ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਚੀਰਦੀ,

ਤੁਰ ਗਏ ਪਰਦੇਸ, ਪੁੱਤ ਦਾ, ਜਦ ਕਰੇ ਬਾਪੂ ਜ਼ਿਕਰ।¹⁹

ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡੀਆਂ ਮਲਕੀਅਤਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪਦਾਰਥਿਕ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ। ਪਰਦੇਸ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਸ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਕੇ ਕੀ ਖੱਟਿਆ ਤੇ ਕੀ ਗੰਵਾਇਆ।

ਜਦੋਂ ਕਰਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੁੱਖ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਦੇ ਬਸ ਸ਼ੌਕ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਕੋਈ ਹਿਜਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।²⁰

ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕਲਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਲਗਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਸਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿਦਕ ਦੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਵੀ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੇ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਗਏ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਵਿੱਚ ਵਲੈਤ ਟ੍ਰੈਮਾਂ ਅੰਦਰ, ਹਰ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਚੁੱਪ ਹੈ,

ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਲਾਰੀ ਵਰਗੀ, ਲਭਦੀ ਨਹੀਂ ਅਸਵਾਰੀ।²¹

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ : ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਤ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਦੇਖਣਾ ਲੋਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜਟਾਣਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ:-

ਬੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜਦ ਮੈਂ ਬੋਲਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਮਿੱਠੀ ਲੋਚ ਜਿਹੀ।

ਸੁਹਜ, ਸਲੀਕਾ, ਸੰਜਮ, ਇਸ ਦੀ ਲੈਅ, ਝਾਂਜਰ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਜਿਹੀ।²²

ਸ਼ਾਇਰਾਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਹਜ, ਸਲੀਕੇ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਮਤਲਬ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਉਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰਾਤ ਨੂੰ ਗਿਲ੍ਹਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜੀ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਹੁਣ ਭੁੱਲੀ ਵਿਸਰੀ, ਕੰਨੀਂ ਹੈ ਨਾ ਘੁਲਦੀ ਮਿਸਰੀ,

ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਲੀ, ਮਤਰੇਈ ਤਖ਼ਤ ਬਿਠਾਵਣ ਲੋਕੀਂ।²³

ਸਵੈ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। “ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸੰਗਤ ਹੋ ਕੇ ਭਟਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”²⁴ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ, ਸਵਾਰਥ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਦੀ ਜੋ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਿੱਜ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ,

ਉੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਮੈਂ ਰਾਹੀਂ ਤੂੰ, ਉਹ, ਤੁਸੀਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਨਾਰੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇਲੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਗੂਣਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤ੍ਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ‘ਮੈਂ’ ਮੂਲਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ‘ਮੈਂ’ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ :

ਮੈਂ ਮਾਫ਼ੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹਾਂ

ਖੜ੍ਹੀ ਮਨ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਭਰੀ ਹੋਈ।²⁵

ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ‘ਤੇ ਖ਼ਰਾ ਉਤਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਇਰਾ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਸ਼ਾਇਰਾ ਗੁਰਚਰਨ ਕੌਰ ਕੋਚਰ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਵਧੀਆ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਰ ਬਿਹਤਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਸਿਰਜਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਵੈ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ‘ਮੈਂ’ ਰਾਹੀਂ ‘ਉਹ’, ‘ਤੂੰ’, ‘ਤੁਸੀਂ’ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਗੌਰਤਲਬ ਹਨ :

ਬਣੀ ਸੂਰਜ, ਕਦੇ ਤਾਰਾ, ਕਦੇ ਦੀਵਾ, ਕਦੇ ਜੁਗਨੂੰ

ਰਹੀ ਆਪਣੇ ਹਨੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਏਦਾਂ ਆਪ ਲੜਦੀ ਮੈਂ।²⁶

ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ : ਪਿਆਰ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਖ਼ਮ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰਾ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, “ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗ਼ਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ

ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਅਜਿਹੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਤਾਂਘ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਮ੍ਰਿਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤਾਂਘ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਅਤੇ ਸੁਪਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਫ਼ਿਤਰਤਾਂ, ਸੁਪਨਿਆਂ, ਹਕੀਕਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।²⁷ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੱਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਸੰਜਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰ੍ਹੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਿਆਸ 'ਤੇ ਨਾ ਜਾ,

ਐਨੀ ਨਮੀ ਨਾ ਦੇ ਕਿ ਮੈਂ, ਐੜਾਂ ਨਾ ਜਰ ਸਕਾਂ।²⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ, ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ, ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਪਰਵਾਸ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਛੇਹਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆਰ-ਮੁਹੱਬਤ, ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਦਰਦ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਪਦਾਰਥਵਾਦ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ, ਵਪਾਰੀਕਰਨ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਤਨ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵੱਧਦਾ ਰੁਝਾਨ, ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬੀਮਿਕ ਘੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੱਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੇ ਨਵ-ਸਦਰਭ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, 2014, ਪੰਨਾ-117.
2. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿਦਕ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਹਿ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2019, ਪੰਨਾ – 27.
3. ਜੇਗਿੰਦਰ ਨੂਰਮੀਤ, ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੱਕ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2023, ਪੰਨਾ-57.
4. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਜ਼, ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007, ਪੰਨਾ-21.

5. ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਕੌਰ ਕੋਚਰ, ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ 2005, ਪੰਨਾ-51.
6. ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜਟਾਣਾ, ਚੰਨ ਅਜੇ ਦੂਰ ਹੈ, ਸਪਰੈੱਡ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, 2020, ਪੰਨਾ-64.
7. ਅਰਕਮਲ ਕੌਰ, ਆਤਮਨਾਦ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2017, ਪੰਨਾ-22
8. ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010. ਪੰਨਾ-127.
9. ਉਹੀ, ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ 2005, ਪੰਨਾ-50.
10. ਉਹੀ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਹਿ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2019, ਪੰਨਾ-98.
11. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਹਜ਼ਾਰ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਲਾਟ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008, ਪੰਨਾ-28.
12. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਜ਼, ਮਣਕਾ ਮਣਕਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2022, ਪੰਨਾ-57.
13. ਉਹੀ, ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007, ਪੰਨਾ-112.
14. ਉਹੀ, ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੱਕ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2023, ਪੰਨਾ-107.
15. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000. ਪੰਨਾ-135.
16. ਸੁਰਜੀਤ ਸਖੀ, ਮੈਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨਹੀਂ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004, ਪੰਨਾ 68.

17. ਉਹੀ, ਮੈਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨਹੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004, ਪੰਨਾ 50.
18. ਉਹੀ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000, ਪੰਨਾ-209.
19. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿਦਕ, ਰੂਹ ਦੀ ਗਾਨੀ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ, ਮੋਹਾਲੀ-ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2018, ਪੰਨਾ-12.
20. ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਕੱਚ ਦਾ ਅੰਬਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2022, ਪੰਨਾ-14.
21. ਉਹੀ, ਰੂਹ ਦੀ ਗਾਨੀ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ, ਮੋਹਾਲੀ-ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2018, ਪੰਨਾ-23.
22. ਉਹੀ, ਚੰਨ ਅਜੇ ਦੂਰ ਹੈ, ਸਪਰੈੱਡ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, 2020, ਪੰਨਾ-13.
23. ਉਹੀ, ਰੂਹ ਦੀ ਗਾਨੀ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ, ਮੋਹਾਲੀ-ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2018, ਪੰਨਾ-25.
24. ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1984. ਪੰਨਾ-154.
25. ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012, ਪੰਨਾ-17.
26. ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਕੱਚ ਦਾ ਅੰਬਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2022, ਪੰਨਾ-59.
27. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਪਤਝੜ ਵਿੱਚ ਪੁੰਗਰਦੇ ਪੱਤੇ, (ਭੂਮਿਕਾ), ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002. ਪੰਨਾ-11.
28. ਉਹੀ, ਮੈਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨਹੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004, ਪੰਨਾ-75.